

Unitáriusok a közművelődés szolgálatában.

Minden vallásos gondolkozásnak, minden szellemi iránynak csak úgy van létjogosultsága, ha tud valamit tenni az emberiség haladásáért.

Midőn az unitárius gondolkozás ilyen irányú munkájára szándékozunk reáirányítani a figyelmet, az a meggyőződés vezet, hogy szerény próbálkozásunk nem lesz hiábavaló az unitárius öntudat erősítése szempontjából.

Kétségtelen, hogy lelki világunk össze van nőve az unitarizmus történetével, céljaival és lehető reményeivel. Hatása alatt állunk a jobb jövő biztatásainak s azoknak a kilátásoknak, melyekre a szellemi szabadság útát nyit. A lelki felvilágosodás erejére támaszkodva, bizunk a vallásos gondolkozás haladásában és fokozatos térhódításában. Ismerjük a mult küzdelmeit és azt az óriási erőfeszítést, melyet a tisztult vallásos gondolkozás védelmében hitünk elődei kifejtettek, az önmehtagadást és áldozatot, melyet az eszme fennmaradásáért hoztak. Látjuk a féltékenyséig menő magatartást, melyet még ma is az unitarizmussal szemben annyian mutatnak.

De legyen bármilyen még ma is az emberiség nagyobb tömegének a hitbeli felfogása; épüljön mesterséges magyarázatokon vagy érvényesüljön misztikus elem hatása benne az élet világossága helyett, — az igazság erejében és fokozatos győzelmében vetett hit bízni tanít. Egy hihetetlenül küzdelmes mult megvívott harcaiból csak biztató jövő bontakozhatik ki. Mert a szellemi élet törvényei mind jobban igazolják, mit nagy mártir-püspökünk, Dávid Ferenc mondott, hogy „az igazságot útjában semmi fel nem tartóztathatja“. Az igazság él és halad a maga útján, míg egyszer győzni fog.

Az unitarizmus lényegéhez tartozik a tisztább igazság folytonos kutatása, megismerése s továbbművelése. Annak az igazságnak, melyet az örökös jelen ismeretei megengednek, mely a fejlődő élet kívánalmaival összhangban van; mely többről-többre

vágyik s fokról-fokra halad, de megálláshoz soha nem jut, nyugvó pontot nem ér.

Az unitárius gondolkozásnak ez az igazság után való vágy a legjellegzetesebb vonása. Segítő erő ez a fölfedezésekben; munkás szellem azok hasznosításában; úttörő az eszmék tisztulásában s a szellemi élet továbbvitelében. De éppen azért, mert úttörő, egészen természetes, hogy ritkán láthat nagy tömegeket maga mellett. A XVI-ik század néhány esztendeig tartó aranykorszaka után, amikor Erdély magyarságának tekintélyes része unitárius volt a nép minden rétegében, századokon át hatalmi elnyomás és üldözés volt elődeink keserű kenyere. Hosszú időn keresztül tehát a felekezeti szűkeklültség mellett a politikai zavaros helyzet is akadályozta az unitarizmus megerősödését és teljesebb kifejlődését. Különben is a történelem azt tanítja, hogy a sokaság szívesen adózik elismeréssel az igazság bajnokainak, de maga a megtalálás munkájában ritkán vesz részt. Sőt akárhányszor érthetetlen tartózkodással viseltetik a tisztán látott igazsággal szemben. Ha él is a haladás vágya sokaknak a lelkében, de a bizonyágtetés inkább csak kiváltságos emberek tulajdona, kiknek sokszor egy egész világ régies gondolkozásával kell szembenézniök vagy éppen életet áldozniök az eszméért. Mert a nagy tömegben a megszokott helyzethez való ragaszkodás rendszeren erősebb a lelki fejlődés öntudatos vágyánál. Ezért van, hogy egy-egy kiváló tehetség szellemi munkáját az élet sokszor csak századok mulva méltányolja.

Ilyen az unitarizmus úttörő munkája is.

Ma már minden valamirevaló ember tudja, hogy az unitarizmus egykorú a kereszténységgel. Ha a nép ajkán neve nem volt s e hitfelfogás egyházilag testet nem is öltött, de az unitárius szellemű gondolkodás tisztító ereje a lelki világban eleitől fogva dolgozott. Egyházi szervezet hiányában olyan alapra nem támaszkodhatott, mely lehetővé tette volna, hogy a szervezetség erejével lépjen föl a világban, amire különben még a lehetőség is hiányzott a kereszténység kialakulása idején. De a kereszténységbe becsúszott téveszmékkel s a pogányságra emlékeztető tanításokkal szemben, Jézus tiszta eszméi védelmében, számtalanszor emelte fel tiltakozó szavát. Ez a vallásos szellem nemcsak akkor érezte hatalmát, amikor a kereszténység kezdetleges fejlődésében, a Philo bölcseletének és a Logos-tannak hatása alatt, az evangelium tiszta tanításait a pogány gondolkodás eszméivel kezdték helyettesíteni, hanem később is mindig, amikor a kereszténységbe olyan tanokat

magyaráztak bele, melyek a Jézus felfogásától egészen távol állottak.

A Jézus istenítésére irányuló erőszakos törekvésekkel szemben ez az irányzat képviselte azt a ma már mindinkább erősödő tisztult felfogást, mely a szentháromsággal szemben az Isten egységét olyan kitartóan védte. Az őskereszténység tisztább gondolkozású, legkiválóbb egyházi atyáinak: Clementiusnak, Polykarpusnak, Irenaeusnak, Tertullianusnak, Origenesnek, Lactantiusnak s másoknak koruk vallásos tévelygéseivel való szembehelyezkedése: e gondolkozás önkénytelen fölébredésének természetes következménye. Egy Samosatai Pálnak a felfogása, mely szerint Jézusban az emberben munkáló „isteni értelem“ fejlődött ki nagyobb mértékben; egy Ariusnak az egylényegűség és Istennel való azonosság elleni kemény harca; általában a hitviták hosszú sorozata s az azok nyomán támadt vallásos irányok munkája: mind annak a lelki elégedetlenségnek a nyilvánulása, mely a téves törekvésekkel szemben az egyházban időről-időre megújult. A jézusi hit tisztaságának a megtartására vagy visszaállítására irányuló minden lépés annak a szellemnek az eredménye, melynek a történelem később „unitárius“ nevet adott.

Ezt a szellemet a régi keresztény egyházban uralkodó s mind hatalmasabbá váló erőszak, hatalmi vágy és kiméletlen üldözés hosszú századokon át elfojtotta vagy tehetetlenségre kényszerítette. Ha valamilyen formában jelentkezni mert, akár emberi élet árán is — s mennyi áldozatot kívánt! —, elnyomta. Azonban meg nem semmisíthette. A benne rejlő erőnél fogva időről-időre új életre kelt s az emberi haladás érdekében további munkára indult. Többszöri sikertelen próbálkozás után, végre a XVI. század egyházi és vallásos reformációjában olyan erővel rázta meg a haladásra vágyó emberiség lelkiismeretét, hogy előretörésének már semmiféle hatalom ellene nem állhatott. A hitújításra megért elégedetlen lelkek a felszabadult hiteszme szabadabb megnyilatkozását úgy szívták magukba, mint a természet hosszú szárazság után az áldó esőt.

A reformációval az emberiség szellemi élete vallási tekintetben forduló ponthoz jutott. A szabadgondolkozás érvényesülése, a hitszabadság előtt megnyílt a messzevivő út. Sajnos, a reformáció zászlóbontói egész munkát nem végeztek. A hitjavítás útján inkább csak Pál apostolig mentek vissza és nem Jézusig. Ezért van, hogy, pár rövid idő alatt nagyobb tömegekre támaszkodtak, a Jézus tanításait eredeti tisztaságban az emberiségnek vissza nem

adhatták. E feladatnak a teljesítése az unitárius irányzatnak jutott osztályrészül, mely szervezetében is kifejlődve, a kereszténység valódi alapjait újból lerakta s a hitszabadságot teljes jogaihoz juttatta.

Az unitarizmus a félúton megállott reformációt olyan magaslatra emelte, ahol a hit a tudománnyal, a szellem végtelen ereje a felvilágosodás hatalmával karöltve munkálkodik s a további szabadabb szellemű hitirányzatok csak törtek, de eljutni nem tudtak, mert mindenkori nekilendülésükben az uni arizmusba ütköztek s a hagyományos történeti alap megmentése visszakanyarodásra kényszerítette. Erejük jórészét nem egyszer fordították arra, hogy a tisztult vallás érvényesülése elé akadályokat gördítsenek s követőinek szenvedéseket okozzanak még azok is, akik a hit- és lelkiismereti szabadság fiainak vallják magukat.

Messze vezetne az okoknak felsorolása, melyekkel a katolicizmus hatalmi törekvései mellett a protestantizmus orthodox irányzatai az unitarizmus haladását, fejlődését és győzelmes megerősödése teljességét akadályozták. Most csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy a reformáció előtt és után a szabad hitfejlődés zászlóját az unitárius szellem tartotta és tartja kezében.

Ennek az örökké munkában levő szellemnek kétségtelenül nagy befolyása volt nemcsak arra, hogy a szabad vizsgálódásnak pl. a bibliára alkalmazása által sok homályos hitbeli kérdés tisztázódhatott, hanem arra is, hogy a szabad vizsgálódásnak a tudomány minden ágában érvényre jutása által az emberiség az általános fejlődés útján messze előhaladhatott.

Az általános jellegű s a művelődést nagy lépésekkel előbb-
vívó felfedezések közül nem egy — unitárius embernek a nevéhez fűződik. Az irodalomban és tudományban, költészetben és filozófiában, politikában és emberbaráti intézmények létrehozásában, a különböző népek között, az unitárius emberek nemcsak nem hiányoztak, hanem akárhányszor kezdeményező és vezető szerepet töltöttek be. A vérkeringés felfedezése pl. *Servét Mihálynak*, az unitárius hitfelfogásáért mártírhalált szenvedett, híres, spanyol orvos és hit-tudós nevéhez fűződik. *Priestley*, az oxigén felfedezője, szintén unitárius volt. *Locke János*, a híres bölcész, *Newton Izsák*, a nehézkedés törvényének a felfedezője, *Martineau Jakab*, korának legnagyobb filozofusa, nálunk *Brassai Sámuel*, a nagy polihisztor unitáriusok voltak. *Darwin* és *Carlyle* s Anglia legnagyobb szellemei közül sokan; *Washington* és *Franklin Benjámín* s Amerika leg-

jobbjai közül számosan az unitárius hitfelfogás alapján állottak. S a férfiak és nők közül még igen sokat lehetne felsorolni, kik koruk számottevő vagy éppen vezető szellemei voltak s az unitárius hitfelfogást vallották vagy gondolkozásuk azzal teljesen egyezett.

Egy angol lelkész, *Fr. Allen*, nem is olyan régen megjelent kis munkájában, nem kis önbizalommal jegyzi meg, hogy azoknak a vallásos énekeknek, melyeket a különböző felekezeti templomokban több-kevesebb változtatással legtöbbit és legszivesebben énekelnek, a szerzői nagyrészből unitáriusok. Abban a legkiválóbb tudósokból álló bizottságban pedig, mely a múlt században a bibliai iratok revízióját végrehajtotta, az unitáriusok nem utolsó helyet foglaltak el. Amerikában az utolsó száz év történetében a legismeretesebb államférfiak, tudósok, költők, teológusok és jöltevők között az unitáriusok egész sora található. *Wendte Károly*, az amerikai unitárius társulat egykori titkára, egyik kisebb tanulmányában szám szerint is kimutatta, hogy az utóbbi század leforgása alatt az egyház életében, a társadalmi alakulatokban, a tudomány mezején, az igazságszolgáltatásban, a politikában milyen sok unitárius embernek jutott vezető szerep, kik közül többen elnöki tiszteletet töltöttek be az Egyesült-Államokban. Ki ne ismerné pl. *Channing Ellery Vilmosnak* a nevét, kiről *Bunsen*, a világhírű tudós azt mondta, hogy ő „a jövő keresztény öntudatának a prófétája.“ *Parker Tivardart* „az amerikai szószék Jupiterének“ tekintették. Az első nagyobb-szabású jöltevő emberbaráti intézmény szervezője Amerikában az unitárius vallású *Tuckermann József* volt. Unitáriusok voltak *Bryant, Longfellow, Lowell, Holmes* stb., kik Amerika legnagyobb költői között foglalnak helyet. A jelenkor kiváló embereit nem említve; a japáni és indiai unitárius szellemű mozgalmakról nem beszélve; az unitarizmus Prágában erősödő, egészen újkeletű tevékenységéről és térhódításáról bővebben nem szólva; csupán a multra s a fennebb futólag említett adatokra támaszkodva, bizonyára jogosan mondhatjuk, hogy az *unitárius szellem és gondolkodás az egyetemes emberiség szellemi haladásáért tett valamit!*

De megállapíthatjuk ezt nemcsak a nagyvilág szellemi életével kapcsolatban, hanem saját fajunk történetére és szellemi haladására gondolva is. A magyar protestántizmus történetében, a magyar irodalom és tudomány művelésében, a magyar nemzeti eszme fejlesztésében és jöltevők sorában szintén igen sokan voltak, akik halhatatlanságot biztosítottak a maguk számára. A XVI. század vallásos reformációját a *Dávid Ferenc* csodálatosan tisztult szelleme,

hitbeli felfogása és nagy erkölcsi bátorsága, vitatkozó ereje, tudása és ékesszólása tökéletesítette és emelte arra a magaslatra, hova az emberiség a vallásos fejlődés útján aránylag még ma is csekély számban jutott el. Fennmaradt beszédei, vi'atkozó művei a régi magyar irodalom értékes darabjai, melyeket csak az utóbbi időben kezd méltányolni a magyar irodalomtörténet, de hosszú időn át, talán szándékosan, alig vett észre.

A hit- és lelkiismereti szabadságot Erdély felvilágosult gondolkozású fejedelme, az unitárius vallású *János Zsigmond* biztosította, megelőzve ebben az egész világot. *Enyedi György* püspök szónoki erejével és tudományos készségével bámulatba ejtette korát. Hogy egyénisége és szellemi alkotásai kevésbé ismertek, úgy lehet nemcsak azért van, mert a XVII. század eleje egyháztörténetileg korunktól messze esik, hanem nagy része van ebben annak, hogy ő is unitárius volt. *Szentábrahámi Mihály* püspök imádságos könyve ma is használatban van, „Summa universae theologiae cristianae secundum unitarios“ (A keresztény hittudomány összege) c. nagy munkája pedig szinte páratlan egyházi irodalmi emlék a XVIII. század közepe tájáról, mely nemcsak a maga korában keltett feltűnést, hanem kiválóan értékes voltát egyházunk azzal is elismerte, hogy az újabb időben nagy költséggel latinról magyarra fordíttatta s így mindenki számára hozzáférhetővé tette. *Bogáthi* zsolnárköltészetét, *Aranyosrákosi Székely Sándor* püspök epikai kezdeményezését és *Vörösmartyra* gyakorolt buzdító hatását, *Kriza János* püspök liráját és népköltészeti megbecsülhetetlen tevékenységét immár a magyar irodalomtörténet is őrzi és hirdeti. *Bölöni Farkas Sándor* nemcsak az által hagyott szép nevet maga után, hogy a nemzeti eszme erősítésében és a magyar színészet fejlesztésében nagy lelkesedéssel résztvett, hanem mint első magyar amerikai utazó tapasztalatainak és benyomásainak könyvalakban való megörökítésével olyan szolgálatot tett a magyar ügynek, hogy a magyar társadalmi élet újjászervezői között méltán foglal helyet. *Simén Domokos* önállóságra törekvő s az unitarizmust tisztán kifejező tudományos teológiája az újabb időben mind több méltatóra talál. A már említett *Dr. Brassai Sámuel* irodalmi és tudományos működése, paedagogiai érdemei és polihisztóriai nagysága az unitárius egyháznak és Erdély magyarságának egyaránt büszke dicsősége. *Jakab Elek* nemcsak mint unitárius történétíró, hanem mint országos nevű történettudós foglal helyet a levéltári kutatók és történétírók között, valamint *Köváry László*, Erdély történétírója,

A *Kénosi Tőzsér János* és *Uzoni Fosztó István* unitárius történetírása mellett a *Benczédi Gergely* és *Kanyaró Ferenc* egyháztörténeti buvárlata, illetve történetkritikai működése az új idők közelebről ismert megbecsülhetetlen emlékei. *Kovács János* angol lelkesedése és összeköttetései s ezáltal nemzetének tett nagy szolgálata, *Dr. Bedő Albert* tudományos erdészeti működése és államférfiui komolysága, *Dr. Barabás Ábel* irodalmi és irodalomtörténeti termékenysége, *Kozma Ferenc* elmélyedő paedagogiája, *Dr. Nyiredy Géza* nemes emberi vonása s maradandó gyógyszerészeti érdemei, *Sándor János* jellemformáló ereje és nevelői munkássága, *Fekete Gábor*, *Dr. Székely Ferenc*, *Ürmössy Gyula*, *Dr. Költő Gábor* jogászi kiválósága és közéleti nagysága, *Derzsi Károly* és *Péterfi Dénes* egyházi írói mélysége és klasszicitása s filozófiai emelkedettsége, *Ferencz József* egyházkormányzói nagysága és történelmi egyénisége stb. stb., nemcsak az unitárius egyházra hintett fényt, hanem munkásságuk társadalmi, nemzeti és általános emberi szempontból is messzemenő elismerést érdemel.

Ha az unitárius szellemi élet képviselőinek e nagyon hézagos sora mellé odaállítjuk — hogy a legrégebbieket ne is említsük — pl. *Petrichevich-Horváth Ferenc* kulturáért lángoló lelkét, *Kadli Nagy Elek* tekintélyét, *Báró id. Dániel Gábor* tevékeny szellemét és államférfiui bölcsességét, *Báró Orbán Balázs* páratlan önzetlenségét és fajáért égő határtalan lelkesedését, *Báró Petrichevich-Horváth Kálmán* áldozatkész puritánságát; ha felujtjuk az áldozatkészesség hőseinek: *Zsuki Lászlónak*, *Augusztinovich Pálnak*, *Berde Mózesnek*, *Kelemen Benőnek*, *Kovács Dénesnek*, *Derzsi Jánosnak*, *Jobbágy Andrásnak* stb. stb. a nevét, kiknek önfeláldozó törekvését és örökre megbecsült emlékét a változott idők pusztító szelleme sem tudta bennünk elhomályosítani, — olyan képet rajzolunk magunk elé, melyre reá tekintve, a megelégedés és méltó büszkeség érzetével mondhatjuk el, hogy az unitárius szellem és gondolkodás, az unitárius áldozatkészesség és tevékenység kivette a maga részét, az emberiség előhaladásáért, a szellemi felvilágosodásért s a kultúra magasabbra emeléséért folytatott nagy munkában.

Az unitárius szellem működésének és hatásának az áttekintése buzdítson arra, hogy fokozott erővel álljunk az unitárius gondolkodás szolgálatába. Ne feledjük egy pillanatra sem, hogy az unitárius gondolkodás már századokkal ezelőtt megmutatta hatalmát Erdély földjén s Magyarország különböző tájain is elszórta magvait. Hódított lengyel földön. Tovább terjedt Anglia és Amerika fel-

világosult népe között. Gyökeret ver és erősödik a világ számtalan más táján. Meggyőződésünk szerint az az eszme és igazság, melynek olyan mártirjai, üldözöttjei és szenvedői vannak, mint a régi és mai unitáriusok, — az az eszme és igazság élni, erősödni és győzni fog!

Az unitárius gondolkozásnak volt szerepe a múltban, van hivatása a jelenben, kell legyen jövője az emberiség szellemi fejlődésében.

Kovács Lajos.

A művészetek szerepe az unitárius vallásos életben.

A vallásos érzés három irányban keres kielégülést: *értelmi, erkölcsi és esztétikai* irányban. Onnan van ez, hogy a vallás az ember egész szellemi lényéből keletkezik s projiciálódva belőle a világegyetembe, újra visszatér oda s ráborul a lélekre, annak minden tevékenységére. Ezért van, hogy a vallásos ember gondolkozása, cselekvési módja, vágyai mind át vannak itatva ez érzéssel. A legkezdetlegesebb, primitív vallásoktól föl a legmagasabb fokon levőkig e hármasság kielégülési törekvést minden vallásban kinyomozhatjuk.

Nem minden vallásban s nem is minden egyénben jut egyforma szerep mindenik iránynak. Egyik vagy másik előtérbe léphet annyira, hogy a többi veszt jelentőségéből; de csak veszt, egészen sohasem szorul ki. Azonban teljes vallásos megnyugvás csak akkor áll elő, ha a vallásos érzés értelmi, etikai és esztétikai irányban az egyén vagy egyének fejlettségi fokához mért kielégülést nyert. Ha megtörténik, hogy bármilyen okból valamely irányban nem találja meg a kielégülést a vallásos érzés, azonnal előáll a lélekben bizonyos fokú nyugtalanság, mely vagy egyházi kilépéshez, vagy vallásos elfásultsághoz, közönyhöz vezet. A vallásos reformációknak, régi vallások elavulásának, újak keletkezésének oka is részben ide vezethető vissza.

Rendesen az esztétikai kielégülésnek túlságosan előtérbe nyomulása szokott bizonyos idő elteltével bekövetkezni a már kialakult vallásokban, ami a liturgiának bonyodalmassá, reprezentatív jellegűvé tevésében, a képzőművészetek túlságos igénybevételében, a dogmatika irracionális miszticizmusában, az erkölcsi élet ellazulásában jelentkezik. Visszahatásként az etikai kielégülésre törekvés szigorúsága, az értelem tisztító munkája lép föl. E jelenséget látjuk a kereszténység fellépésében s diadalában a római birodalom vallásaival szemben, melyek nagy erkölcsi lazaságot, az akkori filozófiai műveltséggel szemben kevés racionálizmust, de mitológiáik tar-